

1.

Vägen genom landskapet. Det går inte att hålla 70 med mindre att man redan känner kurvorna, tjälskotten, spåren. Skillnaden mot vägarna i Kambodja är inte stor. En uråldrig stig, som breddats under århundradena. Belagts med asfalt i modern tid. En beläggning som nu är nött och sprucken. Samhällskonstruktörernas blick är riktad någon annanstans.

Min bil är byggd 1971. Den en gång röda lacken är flammig och i den spruckna vindrutans övre vänstra hörn är ingraverat "Made in West Germany". Det året genomförde USA 61000 bombräder över Kambodja. Pol Pot hette fortfarande Saloth Sar och jag fanns inte.

Detta är det första samtalet.

Försommarsolen står lågt över granarna. Ljusgröna

åkrar med flyttblock breder ut sig så fort träden ger efter. Här har människorna plöjt jorden i tusen år.

Jag tänker att det är en lämplig väg, för den har mer gemensamt med sina systrar i Kambodja än E4:an. Jag tänker att det är en lämplig bil, för den gjorde tjänst innan Demokratiska Kampuchea ritades in på kartan. I övrigt vet jag inte.

Grunden är grön. På båda sidorna växer en hög, blommande syrenhäck. Mellan bladen skymtar ett gammalt rött hus.

Är det som jag har tänkt mig?

Jag har ju inte tänkt mig något.

Men ändå kanske inte detta. Inte en röd liten stuga bland syrenblommor, vid en sådan väg.

2.

Det tar knappt fem minuter att gå de fyrahundrasjuttiofem metrarna från Angkor Vats port till det innersta templet. Byggt på 1100-talet är dess torn symboler för de fem heliga bergen i Indien. Havet representeras av en mäktig vallgrav. Och över de omkringliggande kvadratmilerna breder dammar ut sig, stora som sjöar, grävda för hand. Däremellan står hundratals stora tempel. Området saknar sin motsvarighet i världen.

När Angkor Vat byggdes tros över en miljon människor ha bott i staden. Det gör den till dåtidens största. Större än Peking, större än Paris. Angkor Vats siluett har varit avbildad på Kambodjas alla nationella flaggor. Den publiceras i mot-, morgon- och kvällsljus i fotoböcker och på vykort. Turister kommer från hela världen för att se den. Och byggnaden är onekligen andlöst vacker.

Mer sällan talas det om hur tempen byggdes. Hur så många praktfulla byggnader kunde konstrueras med så primitiva medel på så kort tid. Historikerna menar att det måste ha krävts ett slavsamhälle. Ett enda stort arbetsläger.

Det är lätt att prata siffror på höjden och bredden och i tiden. Men hur många liv krävdes för att bygga detta magnifika underverk?

Hur lång tid tar det att glömma terrorn och förtrycket och bara se monumenten?

3.

Det kan sägas enkelt, den gängse versionen.

Kriget i Vietnam kom att destabilisera det neutrala grannlandet Kambodja. 1970 avsattes statschefen, prins Sihanouk, i en kupp ledd av general Lon Nol. Ett inbördeskrig utbröt därefter mellan den USA-stödda Lon Nol-

regimen och den kommunistiska gerillan, röda khmererna kallad. I samband med att USA lämnade Sydvietnam 1975, föll även Kambodjas regering. Röda khmererna tog makten och under ledning av den tidigare okände Pol Pot inledde de en mycket radikal samhällsombildning. Landet döptes om till Demokratiska Kampuchea och städernas befolkning deporterades till landsbygden, där den sattes i tvångsarbete. Privat ägande, religion och pengar avskaffades. Målet var en maoistiskt inspirerad bondeutopi. Pol Pot visade sig senare vara Saloth Sar, en före detta lärare utbildad i Frankrike. Under de kommande dryga tre och ett halvt åren dog minst 1,7 miljoner människor, en femtedel av befolkningen, av umbäranden, sjukdomar och avrättningar. I december 1978 invaderade Vietnam Demokratiska Kampuchea. Pol Pot störtades och en Vietnamtrogen regering installerades. Röda khmererna återupptog därefter sitt gerillakrig från baser vid thailändska gränsen. De lade slutgiltigt ner sina vapen vid Pol Pots död 1998. Kambodjas första demokratiska val, organiserat av FN, hölls 1993.

Så ser Historien ut.

Pol Pot ut ur djungeln, från ingenstans. Dödsfallarna på rad. Enkelt och obegripligt.

4.

Det är mitt första minne. Insidan av en barnvagn. De vuxna som går utanför, alla åt samma håll. Jag tror himlen är grå, men det kan vara en efterhandskonstruktion. Vi ropar och de går och jag ska snart fylla tre. Jag minns att jag tycker det är roligt att vi ropar "kiss". Fast inte riktigt, för vi ropar "Kissinger".

Kissinger!

Kissinger!

Mör! Da! Re!

Kissinger!

Kissinger!

Mör! Da! Re!

Vi är i Stockholm och det är den 17 april 1975. "USA fick smäll, därför firar vi i kväll" är parollen. Phnom Penh har fallit och det är här det börjar.

Fast det är klart att det inte är där det börjar. Hur skulle det kunna börja i Stockholm? Det börjar snarare i ett litet bibliotek med svenska böcker i Phnom Penh. En svensk biståndsorganisation och en praktikant. Han är från västkusten, kanske Göteborg. Det är åtminstone med den ordfärgen han säger att de är fan inte kloka. Han

visar upp en tunn bok med ett svartvitt fotografi. De är fan inte kloka, säger han och boken hålls samman av gulnad tejp.

Boken heter *Kampuchea mellan två krig* och publicerades våren 1979. Det är en mycket entusiastisk reseberättelse från Pol Pots Demokratiska Kampuchea.

Författarna står i bokstavsordning. Kanske är det av tradition, eller så är det en acceptabel hierarki för dem som motsätter sig hierarkier.

Informellt sett är ordningen dock en annan. En mentaltvårdare, en student, en journalist och en världsberömd författare.

Tre personer runt 30, den sistnämnde drygt 50.

Två kvinnor och två män.

Den ena kvinnan är gift med en kambodjan, som hon träffade i Frankrike några år tidigare. Hon är den som känner de unga vänsterradikala intellektuella kambodjanerna bäst. Hennes man är revolutionär och var inledningsvis stationerad vid beskickningen i Östberlin.

När de fyra svenskarna reser genom Demokratiska Kampuchea är han sannolikt redan död, krossad av revolutionen han kämpat för.

Det vet inte hon och de andra svenskarna. Han antas bara vara för upptagen för att träffa dem, för upptagen med sina revolutionära åligganden.

Men det börjar naturligtvis inte i det där biblioteket med den indignerade göteborgaren. Det börjar inte med en tummad bok med namn i alfabetisk ordning. Det börjar någon annanstans. Om man ens kan säga att det börjar. Det ena leder till det andra. Återvänder, eller skenbart återvänder. Cirkulerar. Vi kan väl säga att det börjar med att historien tar slut? Vi kan väl säga att det börjar med att historien börjar? Eller med att den börjar om, kanske? Eller med att den helt enkelt fortsätter?

5.

[Som ett flimmer vitt]

En spark för 60 år sedan.

En av Saloth Sars skolkamrater från högstadiet minns den ännu.

En fotbollsmatch vid skolan i Kompong Cham. En cykelspark. Den finns kvar, fast så mycket annat har försvunnit.

Han ska ha varit en duktig fotbollsspelare, Saloth Sar. Inte Pol Pot än på länge. Bara Saloth Sar. Bra med bollen, men också svag för fransk romantisk poesi. Paul Verlaine. Victor Hugo. Och han tyckte om att spela fiol. Det var han sämre på, säger de som minns.

Man tänker sig den tunga bruna läderbollen. Kanske ett inlägg. Hur han med ryggen mot målet hoppar upp, saxar med benen, liggandes nästan raklång i luften. Träffar bollen och skickar den med kraft mot mål.

Vem var målvakt? Det är bortglömt.

Lon Non kanske, blivande kuppmaakare Lon Nols lillebror och Saloth Sars bästa vän?

Eller kanske Khieu Samphan, som senare blev statschef i Demokratiska Kampuchea? Domarsonen var ju en plugghäst och några år yngre. Han kan väl inte ha varit mycket till utespelare?

Cykelparken minns man, där på fotbollsplanen i provinshuvudstaden.

Saloth Sar skulle drygt 30 år senare godkänna dödsdomen mot Lon Non. Om inte förr så var de då på skilda planhalvor. Tänkte han något på tiden då de var oskiljaktiga, innan han gav klartecken till avrättningen? När de spelade fotboll eller när de badade i Mekongfloden tillsammans? Eller hade revolutionens seminarier i självkritik helt lyckats undertrycka sentimentaliteten?

Cykelparken, målet. Den charmante Saloth Sar. Leende. Som vilken målgörare som helst.

6.

Den tejpade bokens framsida täcks av en svartvit bild. Människor som bär jord vid en flodbank. Flätade korgar och några i svarta kläder. Två ungdomar som är centralt placerade möter småleende betraktarens blick.

På baksidan står den svenska delegationen uppställd framför Angkor Vat. Det är augusti och molnigt och varmt. De bär kortärmade skjortor och sandaler. Kläderna ser påfallande anspråkslösa ut. Är det ett medvetet val?

Längst till höger står Hedda Ekerwald. Hon ler svagt, lite som om fotografen har tagit lång tid på sig och leendet sakta sjunkit undan. Sedan Gunnar Bergström, ordföranden, allvarlig, med armarna i kors och maokeps inköpt i Kina. Därefter Annika Andervik, leende, med regnjackan i händerna. Längst till vänster Jan Myrdal, i vad som ser ut som svarta lågskor. Även han ser glad ut, nästan pojaktigt uppsträckt, med ryggsäck och rejält armbandsur.

Gräset de står i är kort med breda blad. Ett femtiotal meter längre bort Angkor Vats mäktiga torn. En ensam sockerpalm sträcker sin borstiga krona mot den grå himlen. Den står bredvid trappan framför en av ingångarna i tempelmuren. Den lutar svagt åt höger. Står den kvar så skulle det vara enkelt att hitta platsen där fotografiet togs.

Om platsen är densamma, skulle man då se vad de såg?

7.

Den 15 maj 1975, en knapp månad efter att röda khmerna intog Phnom Penh, skriver Per Olov Enquist i *Expressen*:

”I årtatal våldtog västerländsk imperialism ett asiatiskt land, dödade nästan en miljon människor, förvandlade en vacker kambodjansk kulturstad till ett ghetto, till ett horhus.

Men folket reste sig, gjorde sig fritt, kastade ut inkräktarna, fann att dess fina stad måste återställas. Då utrymde man huset, och började städa upp. Man började skura golv och väggar, eftersom inte människor skulle leva i förnedring här, utan i fred och med värdighet.

I väst flödar då krokodiltårar. Horhuset utrymt, städning pågår. Över detta kan bara hallickar känna sorg.

Dock lär oss detta att kampen inte är ett historiskt monument, ett livlöst minnesmärke; den pågår.”

Kampen som fortsätter. Låt oss minnas det.

8.

SPADEN ÄR DIN PENNA, RISFÄLTET DITT PAPPER!

9.

Det är samma sak varje gång jag lyssnar på det där radiotelegrammet från den 18 april 1975. Den sakliga och välartikulerade TT-rösten, tidlösheten i utsändningen. Jag spelar det igen.

”Tystnaden från Kambodjas huvudstad Phnom Penh är nu praktiskt taget total. Inga kommunikationer fungerar. Från den Nationella frontens radio har i dag bara meddelats att man intagit Kambodjas andra stad, Battambang och åtta andra mindre städer.”

Det är som att stå vid gränsen och se in över risfälten och sockerpalmerna. Den blå himlen som spänner över alltihop. Tystnaden i landskapet. Avsaknaden av rörelse. Där bortom horisonten har nyckeln vridits om och mekaniken sakta och mödosamt gått igång.

10.

Det är ett land av vatten. Mitt flygplan flyger inte över ett landskap, det flyger över ett hav. Jag tänker att hur fan ska vi kunna landa här. Smala vägar, kantade av träd, löper rakt genom de bruna vågorna. Det är september och regnperioden närmar sig sitt slut. Mekongfloden tycks ha svällt ut över hela landet.

Det såg nästan likadant ut den tolfte augusti 1978, när den kinesiska 747:an efter fem timmars flygning närmade sig Phnom Penh. Lite mindre vatten bara. I planet satt den svenska delegationen och en semesterklädd danstrupp från Rumänien. Molntäcket öppnade sig och tre av de fyra svenskarna såg för första gången landet de ägnat de senaste åren av sina liv.

Risfälten, solen och det bruna vattnet. I sin resedagbok skriver Hedda Ekerwald att hon fick tårar i ögonen, för överallt prickades landskapet av bombkratrar.

11.

De mikrofilmade tidningssidorna fladdrar förbi, projicerade med vitt ljus på skivan framför mig. Projektorerna står i rader i den skumt upplysta salen under Kungliga biblioteket i Stockholm. Flertalet är upptagna och rasslar när forskarna spolar fram och tillbaka. De sitter var

och en med sin ruta ljus, fylld av bortglömda nyheter och fotografier.

15 april 1975. Jag spolar framåt. Sidorna passerar i hög hastighet. 16 april 1975. Jag fortsätter. Bilder, annonser, Ralf Edström har spräckt läppen, Olof Palme kallar tjeckoslovakerna för diktaturens kreatur.

17 april 1975. *Aftonbladet* och *Expressens* förstasidor täcks av samma nyhet: "Phnom Penh har fallit". Deras respektive reportrar rapporterar direkt från staden. Glädjescener och förbrödring. Gerillakrigare och regeringssoldater som kramas. Vapen som har tystnat. Båda har de sett en likblek premiärminister, Sirik Matak, söka skydd hos Röda korset. Hur han tvingats vända vid grinden.

Rapporterna fortsätter inne i tidningarna.

Morgontidningarna har inte hunnit få med nyheten. Den publiceras stort uppslagen nästa dag.

Som ledare för revolutionen står prins Sihanouk och Khieu Samphan. Khieu Samphan är ännu en i raden av intellektuella och bildsköna revolutionärer. Lite av en kambodjansk Che Guevara. Så annorlunda mot västvärldens vänstersympatisörer, men ändå så lika. En man som lever som han lär. På fotografierna ler han in i kameran, i bakgrunden skymtar djungeln som varit hans hem och gerillabas i nästan tio år.

Ingenstans syns den verkliga ledaren. I uppräknigen

av revolutionens nyckelfigurer saknas hans namn. Pol Pot, okänd utanför den innersta kretsen, dröjer sig kvar i skuggorna.

De följande dagarna blir rapporteringen allt knapphändigare. Demokratiska Kampuchea har stängts. Alla kommunikationer är brutna. Rykten gör gällande att städerna töms, vilket tillbakavisas av representanter för den nya regeringen. Tidningskommentatorerna är förvirrade. Hur ska det här förstås? Analysen är trevande. Men det händer så mycket annat i regionen. Kriget i Vietnam går in i sitt absoluta slutskede. Det fyller spalterna. Och ytterligare några dagar bort väntar Röda arméfraktionens gisslantagande vid västtyska ambassaden i Stockholm. Den internationella revolutionen kommer att utkämpas mitt i folkhems våren.

Jag vrider på reglagen. Sidorna far förbi i en jämn ström. Det är en annan tid. Vilken kupp i ett land i tredje världen skulle i dag ge en löpsedel och en förstasida? Vilket krig utan direkt inblandning av USA eller EU skulle ta upp bästa nyhetsplats i kvällspressen?

Tidningarna är kommersiella, då som nu. De skriver om sådant som säljer, om sådant som det stora flertalet vill läsa.

Det har sagts att dåtidens intresse för små fattiga länder långt bortom horisonten bottnade i egoism. 1975

var kalla krigets dagar. Varje liten lokal konflikt kunde med stormakternas inblandning expandera till ett globalt kärnvapenkrig. Det var därför viktigt att hålla sig ajour med utvecklingen i Angola, i Kambodja och på Kuba.

Det kan också ha varit så att man helt enkelt brydde sig mer om andra människor då, även om dem som bodde bortanför västvärlden.

Oavsett vilket så säger rubrikernas storlek något om Vänskapsföreningen Sverige-Kampuchea. Den var visserligen bara en liten avknoppning från FNL-rörelsen, men konflikten i Kambodja var inget som engagerade ett litet fåtal. Den var välkänd. Det var givet att delegationens resa, med Jan Myrdal som affischnamn, skulle uppmärksammas.

Resan in i landet som slutit sig om sig själv. Drömricket. Slakthuset.

12.

Aftonbladets Sven-Oskar Ruhmén befann sig i Phnom Penh den 17 april 1975. En dag senare beskrev han röda khmerernas intåg:

”För en svensk åskådare var det en fantastisk syn. Personligen har jag aldrig tidigare upplevt en sådan vacker scen.

Jag kände mig lycklig och lättad och jag kunde inte låta bli att gråta inför vad jag såg.”

Det var det sista telegrammet som sändes från Phnom Penh, innan alla telefoner, radiosändare och teleprintrar tystnade.

13.

MINORITETEN MÅSTE GE PLATS FÖR MAJORITETEN!

14.

[Som ett flimmer vitt]

”Vi kände oss som apor, direkt från djungeln.”

Mey Mann var 1949 med i samma grupp på 21 stipendiater som Saloth Sar. De reste tillsammans: Phnom Penh – Saigon. Sedan Saigon – Paris.

Det var mötet med Saigon som fick honom att känna sig som en apa. Det var en helt annan stad än Phnom Penh. Den var knutpunkten för handeln i hela regionen. Fransmännens stora utskeppningshamn. Phnom Penh å sin sida var känt för lugnet. De breda skuggiga boulevarderna, nästan utan trafik. Floderna Tonlé Sap och Mekong som möttes vid kajerna, stora och tröga. Som om de angav tempot.

Saigon var något helt annat.

Och sedan: SSJamaïque, mot Europa. Ett rostigt passagerarskepp, som konfiskerats av franska armén. Fyra veckor i fjärde klass. Havet, de okända kusterna.

Det är ett äventyr de 21 unga männen knappt vågat drömma om.

Saloth Sar vid relingen. Vinden, solen och sjögången som håller flertalet av hans kamrater i sjösjukans kväljande famntag. Han är 24 år gammal och nu en del av en mycket privilegierad skara. Under de senaste 50 åren hade färre än 250 kambodjaner utbildat sig utomlands.

Vad tänker han, när han nu lämnar den värld han känner, för en han bara läst om?

De oroade sig för den europeiska kylan, berättar Mey Mann långt senare. Men det kan väl knappast ha varit det som de tänkte på mest? Hur skulle studierna gå? Var skulle de bo? Eller var det blott detaljer i äventyret?

Med på båten är franska soldater, på väg hem från kriget i Vietnam. Saloth Sar blir vän med dem. Varje kväll ger de honom en kanna rödvin ur deras egen ranson, som han delar med de övriga studenterna.

Han sköter också mathållningen. De kambodjanska studenterna anser den franska skeppsmaten oätlig. När fartyget lägger till i Djibouti passar de på att köpa kryddor och citroner. Sådant de känner igen. Saloth Sar är gruppens kock. En oanad talang.

Vinet och maten. Det måste passa honom bra. Han ses som en man med smak för livets goda. En vivör. I Phnom Penh kvarlämnar han sin 19-åriga flickvän Soeung Son Maly. Hon som kallas ”skönhetsdrottningen” av de andra männen. De som diskuterar Kambodjas självständighetskamp. Det gör inte Saloth Sar. Han viggjar vin och drömmer om mademoiselle Soeung.

15.

I en bokhylla i mitt föräldrahem hittar jag en bekant bok. Framsidan har förkommit, men på den stod det *Historieboken*. Att boken faller sönder är tydligen rätt vanligt. Den trycktes i en gammal ladugård 1970, av det då nystartade förlaget Ordfront. Limmet som användes hade frusit vintern innan och böckerna har därför blivit bräckliga.

Historieboken var förlagets första stora försäljningsframgång och jag minns att jag ofta läste den som liten. Det är en till stora delar tecknad skildring av historien. I stället för kungar och krig så berättar den om vanliga människors villkor, från istid till nutid.

Eller ja, dåtid.

De sista sidorna ägnas kolonialismen och sextioalets revolutioner. Över ett uppslag draperas en banderoll. På den står det ”Korea Kuba Vietnam Kina Albanien”.

Under den, en idyllisk bild av människor som arbetar tillsammans på fälten.

Jag läser: ”Hela folket hade varit med och befriat sitt land. Nu gällde det att se till att inga byråkrater, partipampar eller tekniker tog makten från dom! För att kontorister och tjänstemän inte ska tro att dom är finare än arbetarna, ska dom prova på att jobba i fabrik eller jordbruk en tid varje år. Universitet och annan högre utbildning är öppen för arbetare och bönder. Bönderna tvingas inte in till stora industristäder som i Sovjet. I stället bygger man fabriker i byar och småstäder, där folk redan bor.”

16.

OM DU VILL KROSSA FIENDEN, DÅ MÅSTE DU KROSSA FIENDEN I DIG SJÄLV!

17.

Fyra svenskar som hade besökt Kambodja vid en tidpunkt då nästan ingen släpptes över gränserna. Ett land där ett välsmort helvetesmaskineri arbetade utan uppehåll och över tusen barn, kvinnor och män dog varje dag.

Förblir man i statistikens värld så hade redan en

1330000 människor dött när svenskarnas flygplan gick in för landning i Phnom Penh.

De dödas namn skulle ha fyllt knappt 13500 sådana här boksidor, eller om man så vill, 34 böcker av den här storleken.

Ytterligare 3700 sidor väntade oskrivna, på de ännu levande som skulle dö.

Det är ett billigt exempel. Det stämmer inte heller. Fler dog under 1978 än under de föregående åren. Slavarbetet hade slitit hårt på kropparna, svälten blev alltmer omfattande, utrensningarna än godtyckligare.

Det är lätt att hamna bland siffrorna. Hur ska det annars presenteras? Det går inte att föreställa sig alla ansikten, alla liv. Sex tsunamikatastrofer, inte utspridda över halva Syd- och Sydostasien, utan koncentrerade till ett land hälften så stort som Sverige? En våg som rasar runt, år efter år, genom byar och över risfält?

Det förblir omöjligt att ringa in dem alla i en enda känsla, i en enda tanke.

En tummad bok med fyra namn i alfabetisk ordning. Gunnar Bergström, Hedda Ekerwald, Jan Myrdal och Annika Andervik. De som var där.

Jan Myrdal har varit ett namn i den svenska offentligheten sedan femtiotalet. Fortfarande verksam författare och stridbar samhällsdebattör. Men de andra? Var befann

de sig nu? Hur mindes de sina kvalmiga, heta augustiveckor i Demokratiska Kampuchea, såhär 25 år senare? Hur förhöll de sig nu till sitt entusiastiska vittnesmål från resan genom massmordet?

18.

Den isländske nobelpristagaren Halldór Laxness skriver 1964, i sin bok *Skaldetid*, om sina tidigare resor till Josef Stalins Sovjetunion: ”Många fruktade också – och jag var en av dem – att det skulle motarbeta socialismen i världen på det hela taget, ifall man berättade om socialismens ovedersägliga misär hos Stalin – i ’socialismens huvudland’. Man sade sig ’vem vet om inte Eyolf kommer sig’ och väntade otåligt i detta hopp, och överskyldes bristerna under tiden.”

Kanske är det svaret? Svenskarna såg, men sade inget när de kom hem, för att inte skada en revolution som var i grunden god?

Eller så kanske de såg saker och situationer som de nu i efterhand förstår att sätta i sitt rätta sammanhang?

Det ena eller det andra. De måste kunna svara på det i dag. Nu när 1978 års presens har blivit genomanalyserad historia.

Tre namn, tillräckligt ovanliga för att vara möjliga att spåra.

På försättsbladet finns några ytterligare ledtrådar. Gunnar Bergström, ordförande i Vänskapsföreningen Sverige-Kampuchea, var 1978 mentalvårdare. Hedda Ekerwald, ledamot av styrelsen, var sociologistudent. Annika Andervik, även hon styrelseledamot, var redaktör.

Jag sätter igång. Det visar sig gå lätt. Snart har jag hittat en konsult i ungdomskriminalitet, en universitetslektor i sociologi och en informationschef vid ett museum.

19.

Det kändes då, när jag kunde skriva telefonnummer efter deras namn, som att jag närmade mig svaret på min fråga: Hur kan man resa rakt genom ett av 1900-talets största massmord, utan att se något?

Hade munnarna varit fulla av vita välmenande lögner för att ”överskylla bristerna under tiden”? Eller blev de grundlurade?

Det ena eller det andra.

Det skulle snart visa sig vara mindre enkelt än så.